

ФЕНОМЕН ТЕРПИМОСТІ: ХАРАКТЕРИСТИКА, СУТНІСТЬ, СТРУКТУРА

У статті розглянуто особливості сучасного тлумачення терпимості та толерантності, парадигма ставлень терпимості, толерантності, нетерпимості, їхня сутність і структура, змістові компоненти, внутрішні механізми утворення і розвитку. Висвітлено головну різницю між терпимістю і толерантністю, яка полягає в їх мотиваційно-ціннісному вираженні.

Ключові слова: терпимість, толерантність, нетерпимість, прийняття, терпіння.

Найважливішим чинником взаємодії різних країн, суспільств, соціальних груп є характер ставлень між ними. Чільне місце серед них посідає задекларований документально принцип толерантності у міжнародних відносинах. Вважалося, що згода застосування принципу толерантності у взаємостосунках між країнами принесе взаєморозуміння, взаємоповагу народам. Всупереч цьому ми спостерігаємо відверту агресію, яка повсякчас проявляється в різних цивілізованих суспільствах. Цей феномен вимагає подальшого вивчення проблеми толерантності і пошуків шляхів зменшення соціальних напружень.

Слід зауважити, що до 90-х років термін «толерантність» не був поширений у філософській, психолого-педагогічній та інших суспільних науках. Натомість, це був усталений в медицині термін, який походить від «tolerantia» (лат.), що означає пасивне терпіння, добровільне страждання, асоціюється з такими поняттями, як біль, зло. У медицині його зміст полягає в повній або частковій відсутності реакції на чужорідні речовини: організм втрачає інстинкт самозбереження і стає байдужим до наявних загроз. У цьому розумінні толерантність має значення патології.

У 90-х роках медичний термін «толерантність» почав активно переноситись на суспільство і вживатися майже у синонімічному значенні замість усталеної і звичної на побутовому рівні «терпимості», тобто відбулася трансформація його значення. Одна зі статей ухваленої генеральною конференцією ЮНЕСКО в 1995 році «Декларації принципів толерантності» починається зі слів «Толерантність означає повагу...» Відбулася заміна первинного значення на протилежне: патологія була представлена як чеснота. Адже очевидно, що терпіння

і повага — це майже протилежні поняття: одна справа поважати людину, і зовсім інша — терпіти її.

Відтоді почалося активне вивчення цього феномену в межах різних наук. Дослідженню природи і сутності толерантності присвячено праці філософів (О. Довгополової, Р. Валітової, В. Зінов'єва, В. Золотухіна, Н. Круглової та інших), в яких представлено широкий спектр розуміння толерантності — від байдужості до конфлікту. Соціологи (Г. Бутигін, Е. Дюргейм, О. Швачко та інші) розглядають толерантність переважно як природу морального ідеалу, що формується в результаті історичного добору правил співіснування, норм поведінки і переходить на рівень світоглядних позицій у пізнанні суб'єктів взаємодії.

І. Бех, А. Бодальов, В. Кан-Калік, А. Петровський, Т. Радіонов та інші дослідники розглядають толерантність як партнерство у спілкуванні, суб'єкт-суб'єктну взаємодію; М. Бахтін, В. Біблер — як формування культури діалогу; А. Асмолов, С. Бондирева, В. Глебкін, Д. Колесов, Л. Шайгерова — як формування установок толерантної свідомості, здатність індивіда без заперечення та протидії сприймати чужі думки, стиль життя, характер поведінки та інші особливості, що у сумі становлять основу відмови від агресії.

Учені А. Петрицький, А. Зимбула, Ю. Іщенко, В. Золотухін, С. Головін, А. Асмолов і Г. Солдатова вирізняють у толерантності терпимість як її складову, вважаючи толерантність ширшим поняттям.

Усталено терпимість розуміється як «моральна якість, що характеризує ставлення до інтересів, переконань, вірувань, звичок, поведінки інших людей, виражається у намаганні досягнути взаємного розуміння й узгодження різнорідних інтересів і точок зору без застосування примусу, переважно методами роз'яснення і переконання» [7, с. 308].

У деяких дослідників проблеми толерантності (О. Жадан та інші) терпимість асоціюється із пасивним прийняттям людиною навколишньої реальності, зі здатністю «підставити другу щоку». Водночас, говорячи про толерантність, мають на увазі активну життєву позицію [4, с. 78].

Отже, аналіз наукових праць, присвячених дослідженню проблем толерантності, свідчить, що між поняттями «толерантність» і «терпимість», представленими у філософії, етиці, соціології, психології та інших науках, немає достатньо чіткого розмежування.

Метою статті є висвітлення сучасного бачення феномену терпимості й толерантності, їхньої сутності, змістового наповнення, схожості й відмінності, структури та психологічних механізмів формування.

Результати останніх психолого-педагогічних досліджень проблеми формування толерантності особистості переконають нас, що розмежування понять терпимості і толерантності, розуміння їхньої сутності відбуваються за визначенням *внутрішніх механізмів їх виникнення і розвитку*. Так, О. Клепцова, досліджуючи психологічні механізми формування толерантності, аргументовано виокремила в процесі її виникнення і розвитку *терпимість* як окрему ланку, що посідає визначальне місце, має вагоме значення, оскільки є внутрішнім гнучким механізмом існування позиції ненасилля, зорієнтованим на іншу людину, на прийняття і розуміння її у зіставленні із собою і своїми поглядами. На її думку, *терпимість* — *складна особистісна якість, у якій виражається ставлення людини до світу загалом, до речей, предметів, інших людей, їхніх поглядів, до самої себе, яка актуалізується і виступає активною формою реагування за наявності певного бар'єру, перепони (незбіг поглядів, думок оцінок, вірувань, поведінки людей), що переживаються у вигляді роздратованості, неприйняття поглядів, установок і т.п., і яка проявляється у прийнятті (розумінні, емпатії) і терпінні (витримці, самовладанні, самоконтролі), характеризується підвищеною сенситивністю до перепони чи бар'єру (людина, речі, предмети)*. Межі прояву терпимості — від *поблажливості, співробітництва (як узгодження думок, дій, взаємоочікувань і т.п.) до поступливості* [5, с. 7-15].

Терпимість ґрунтується на співпереживанні, яке веде до з'ясування цілей взаємодії з протилежною стороною, мотивацій і поглядів. Непогодження з думками, поведінкою іншого не призводить до конфлікту, а передбачає існування їх як даності, об'єктивно існуючої реальності, збереження при цьому внутрішнього спокою, самоповаги, свободи. «Неосуджуюче розуміння» (К. Роджерс), емпатія дають партнерові по взаємодії змогу зосередитися на своїх глибинних внутрішніх процесах, сприяють особистісному зростанню. На цій основі відбувається безоцінювальне прийняття об'єкта нетерпимості. У взаємодії з людьми це проявляється як справжня щирість і відкритість.

Терпимість, що ґрунтується на розумінні, прийнятті, емпатії об'єднує в собі самодостатність, доброзичливість, так-

товність, почуття гумору і власної гідності, сприяє поступовому пізнанню інших точок зору, прагнень, ідеалів, звичаїв. Так поступово відбувається свідоме витіснення гордині, егоїзму, мстивості, агресивності, цинізму, байдужості, відстороненості від учасників взаємодії та інших Его-потягів, що становлять егоїстичне ядро особистості, її глибинний шар [1, с. 21].

Толерантність О. Клепцова пов'язує з емоційною стійкістю, зі зниженою чутливістю до об'єкта (перепони), межі зовнішнього прояву якої поширюються від зверхності, стриманості, терпеливості до безпорадності. Толерантність у цьому розумінні виступає як пасивна форма реагування.

Головна різниця між терпимістю і толерантністю полягає у *мотиваційно-ціннісному* вираженні: як повному прийнятті і терпінні при терпимості та частковому прийнятті і частковому терпінні при толерантності. Отже, терпимість має активний творчий характер (мотивація має позитивну спрямованість – турбота, розуміння, симпатія), а толерантність пасивна щодо себе й інших (мотивація має негативний характер – байдужість, пасивність, цинізм) [5, с. 29-30].

Протилежною до терпимості є категорія нетерпимості, і ми у ракурсі досліджуваної нами проблеми маємо розглядати парадигму, яку утворюють відповідні до визначених категорій *терпимі, толерантні і нетерпимі ставлення*.

В основі цих ставлень лежить оцінка певного об'єкта завдяки постійному з ним зв'язку. Вони супроводжуються відповідно позитивними чи негативними емоціями. Оскільки терпимість, толерантність і нетерпимість в ієрархії є базовими, то вони породжують часткові ставлення.

Терпимість як ставлення породжує ставлення довіри, готовності до компромісу, співробітництва і позитивні почуття – радість, товариськість, дружелюбність.

Толерантність – відстороненість, пасивність, байдужість до іншого, цинізм.

Нетерпимість викликає негативізм, недобррозичливість, зневагу, тенденцію загострювати ситуацію, бажання термінової зміни поведінки, поглядів і позицій іншого й негативні емоції – роздратування, злостивість, презирство, гнів.

Окремі прояви терпимості, толерантності і нетерпимості усталюються, емоційно закріплюються і стають характеристикою стилю поведінки людини, рисою його характеру, яка в кінцевому результаті значним чином впливає на її життєвий шлях, успіхи та досягнення.

Важливим для пошуку шляхів виховання терпимості і толерантності в особистості є з'ясування механізмів їх виникнення. Під механізмом ми розуміємо послідовність станів, процесів, якостей, що забезпечують функціонування більш складної системи, дії чого-небудь [6].

Важливим психологічним механізмом виникнення терпимості та толерантності є *терпіння*, яке забезпечує їхнє функціонування [3, с. 81]. Сутність терпіння як механізму, який забезпечується задіянням витримки, самовладання, самоконтролю, в тому, що воно стримує імпульсивні стани і дії. Витримка дає змогу загальмувати вплив певних спонук, які заважають успішному просуванню до мети. Самовладання допомагає перерозподілити почуття і вибірковість уваги. Тобто, у витримці головним є стримання, а у самовладанні – перерозподіл уваги. Витримка і самовладання мають сполучатися із самоконтролем, який як атрибут самосвідомості регулює усі сфери психічного життя людини.

Терпіння як психологічний механізм дає можливість знизити межу чутливості до несприятливих факторів. Вважають, що саме терпіння є основою толерантності та терпимості. Згодом терпіння як психічний стан закріплюється і переростає у терпеливість, яка вже є якістю особистості. Терпіння і терпеливість передують виникненню саме терпимості.

Однак, провідним механізмом терпимості є *прийняття*, суть якого полягає у включення іншої людини в індивідуальний простір особистості завдяки розумінню, емпатії. Розуміння передбачає вміння зрозуміти те, що відбувається, мотивацію певних вчинків, дій, світогляд іншого. Розуміння без особистісного залучення може призвести до відсторонення від іншого. Емпатія – це явище, що визначає спрямованість особистості на іншу людину у формі співпереживання або співчуття (Т. П. Гаврилова, Л. П. Стрелкова та інші), «співчутливе розуміння», емоційно-інтуїтивне прийняття і осягання внутрішнього світу іншого [2, с. 24].

Сприяє прийняттю впевненість у собі, готовність приймати відповідальність за свої дії, конструктивний підхід до вирішення проблем і бажання не порушувати інтересів інших.

Отже, підкреслюємо, що терпимість означає *прийняття* чогось як даності, як об'єктивно існуючої реальності; терпіння відступає на другий план, не втрачаючи при цьому свого потенціалу; за толерантного ставлення, навпаки, на перший

план виступає *терпіння*; прийняття або на другому плані, або взагалі не актуалізується [5, с. 40].

Відповідно до діяльнісного підходу, структура терпимого, толерантного і нетерпимого ставлень розглядається у комплексі когнітивного, емоційно-ціннісного і практично-діяльнісного компонентів.

Розглянемо зміст кожного компонента відповідно до виду парадигми терпимості (табл.).

Таблиця

Зміст компонентів структури ставлень

Компоненти структури	Терпиме ставлення	Толерантне ставлення	Нетерпиме ставлення
Когнітивний	Повне знання, розуміння і прийняття ідей терпимості і толерантності	Часткове знання, розуміння ідей терпимості і толерантності	Незнання, нерозуміння ідей терпимості і толерантності
Емоційно-ціннісний	Глибоке прийняття ідей терпимості і толерантності, етичних цінностей добра, ненасилля, рівноправної взаємодії, віротерпимості, смиренності, емпатії, любові, поваги, інтересу до іншого	Часткове сприймання ідей терпимості і толерантності, етичних цінностей добра, ненасилля, віротерпимості, смиренності; відстороненість, байдужість до іншого	Неприйняття ідей терпимості і толерантності, етичних цінностей добра, ненасилля, рівноправної взаємодії, добра, віротерпимості, смиренності; роздратування, зневага, злосливість, гнів, презирство, бажання термінової зміни поведінки, поглядів, позицій іншого
Практично-діяльнісний	Поступливість, поблажливість, урівноваженість, терпеливість, співробітництво, допомога, узгодження, пояснення, переконання, роз'яснення, попередження, самоконтроль, саморегуляція	Зверхність, моралізування, нотації, маніпулювання, терпіння, попередження, практицизм, самореклама, конформізм, безпомічність, виправдання будь-якої своєї поведінки, власного способу життя і мислення, власного благополуччя, зручності, вигоди	Агресивна поведінка, диктат, наказ, погрози, вимоги, маніпулювання, дорікання, імпульсивність, невтриманість, роздратованість, злість, негативізм, тенденція загострення ситуацій

Нетерпиме ставлення є відправною точкою у розвитку до терпимого ставлення. Толерантне ставлення є проміжним етапом між нетерпимим і терпимим ставленнями, які, своєю

чергою, актуалізуються за незбігу поглядів, оцінок, вірувань, поведінки і т.п. інших людей з поглядами, оцінками і очікуваннями суб'єкта взаємодії.

Правомірним є питання, до якої *межі* людині слід проявляти терпимість чи толерантність. Така межа визначається специфікою прояву особистістю терпимості або толерантності. Людина може проявляти терпиме ставлення до всього, якщо це не загрожує особисто їй або колективу, чи всьому соціуму. Якщо виникає загроза фізичної дії, то межі терпимості звужуються, і людина має право вжити необхідних дій або навіть примус до інших у межах існуючих законів. При толерантності межі більш розширені: людині байдуже те, що відбувається, поки воно безпосередньо чи опосередковано не торкається власне її. Особливості меж прояву терпимості та толерантності зумовлені характером внутрішньої активності цих станів: за толерантності поріг чутливості знижений, що виявляється меншим ніж за терпимості емоційним реагування на події, людей, явищ і т.д. Тобто, як уже згадувалося, толерантність виступає пасивною формою реагування. Натомість, терпимість передбачає активність на тлі витриманості, терпеливості, розуміння і, у кінцевому результаті, прийняття запропонованого суспільством виклику. Розширена свідомість від стриманості-витриманості до прийняття «іншого», ніж я, робить світосприйняття людини багатоманітним, цілісним, більш адекватним реальності [5, с. 31].

Детальний аналіз особливостей толерантності, терпимості, нетерпимості та психологічних механізмів їх утворення і функціонування сприятиме розробленню педагогічних умов формування бажаних форм поведінки підростаючої особистості.

Література

1. Бех І.Д. Гуманістична педагогіка: перипетії становлення / І.Д. Бех // Педагогіка толерантності. — 2001. — Т. 4, №2. — С. 120-123.
2. Братченко С.Л. Диагностика личностно-развивающего потенциала: метод. пособ. для школьных психологов / С.Л. Братченко. — Псков, 1997. — 157 с.
3. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) : монография / Ф.Е. Василюк. — М. : Изд-во Московского университета, 1984. — 200 с.
4. Жадан О.Л. Соціальний та педагогічний вимір толерантності / О.Л. Жадан // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. — Вип. 8, кн. I. — К., 2005. — С. 78.
5. Клепцова Е.Ю. Психология и педагогика толерантности: учеб. пособие для слушателей с-мы дополнительного проф. пед. образования / Е.Ю. Клепцова. — М. : Академический Проект, 2004. — 176 с.

6. Психология личности : словарь-справочник / П. П. Горноста́й, Т. М. Титаренко, С. В. Васьюковская [и др.] // под ред. П. П. Горноста́й, Т. М. Титаренко. — К. : Рута, 2001. — 318 с.
7. Словарь по этике / под ред. А. А. Гусейнова, И. С. Кона. — М. : Политиздат, 1989. — 447 с.
8. Толерантность (введение в проблему) / С. К. Бондырева, Д. В. Колесов. — М. : Изд-во Московского психолого-социального института ; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. — 240 с.

В статье рассмотрены особенности современного понимания терпимости и толерантности, парадигмы отношений терпимости, толерантности, нетерпимости, их сущность и структура, содержательные компоненты, внутренние механизмы образования и развития. Раскрыто основное различие между терпимостью и толерантностью, состоящее в их мотивационно-ценностном выражении.

Ключевые слова: терпимость, толерантность, нетерпимость, принятие, терпение.

O. M. Dokukina

The Phenomenon of Tolerance: Characteristics, Essence, Structure

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskooho Str., Kyiv, Ukraine).

The article is devoted to the current approaches in investigating the problem of tolerance. Features of the modern understanding of the phenomenon of liberality and tolerance are discovered. The paradigm of relation between liberality, tolerance and intolerance is analyzed. Their nature, structure and constituents are disclosed. The main difference between liberality and tolerance is defined. This difference is motivational and value expression. The internal mechanisms of creation and development of liberality and tolerance are described, the leading mechanisms among them being acceptance and patience. Patience provides endurance, self-possession, self-control, inhibition of impulsive state and actions. The essence of acceptance consists of inclusion of another person in the sphere of individual identity through understanding and empathy. It promotes the adoption of self-confidence, willingness to take responsibility for actions, constructive approach to problem solving that does not affect the interests of the others.

The boundaries of the principle of liberality and tolerance are defined. The person's liberality is everything that does not threaten him/her personally, groups or society. If there is any danger of physical impact, the boundaries of liberality will constrict. In this case, a person has the right to apply the necessary measures even pressure on another person under the current laws.

Keywords: liberality, tolerance, intolerance, patience, acceptance.

References

1. Bekh, I. D. (2001). Humanistychna pedahohika: perypetii stanovlennia [Humanistic pedagogics: Peripeteia of becoming]. Pedahohika Tolerantnosti, 4 (2), 120-123.
2. Bratchenko, S. L. (1997). Diagnostika lichnostno-razvivaiushchego potentsiala: metodicheskoe posobie dlia shkolnykh psikhologov [Diagnostics of personal and developmental potential: Methodical manual for school psychologists]. Pskov.

3. Vasiliuk, F.E. (1984). Psikhohohiia perezhivaniia (analiz preodoleniia kriticheskikh situatsii) [Psychology of experience (analysis of overcoming critical situations)]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskoho universiteta.
4. Zhadan, O. L. (2005). Sotsialnyi ta pedahohichniy vymir tolerantnosti [Social and pedagogical measuring of tolerance]. In Teoretyko-metodychni problemy vykhovanniia ditei ta uchnivskoi molodi: Vol. 8 (1) (p. 78). Kyiv.
5. Kleptsova, E. Yu. (2004). Psikhohohiia i pedahohika tolerantnosti [Psychology and pedagogy of tolerance]. Moscow: Akademicheskii Proekt.
6. Gornostai, P.P., & Titarenko, T.M. (Eds.). (2001). Psikhohohiia lichnosti: Slovar-spravochnik [Psychology of personality: Dictionary]. Kyiv: Ruta.
7. Guseinov, A. A. & Kon, I. S. (Eds.). (1989). Slovar po etike [Ethics dictionary]. Moscow: Politizdat.
8. Bondyreva, S. K. & Kolesov, D. V. (2003). Tolerantnost (vvedeniie v problemu) [Tolerance (introduction to the problem)]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskoho psikhologo-sotsialnogo instituta, Voronezh: Izdatelstvo NPO «MODEK».